

ЗА ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА КНИГОИЗДАТЕЛЯ АЛЕКСАНДЪР ПАСКАЛЕВ

ЙОРДАН НАНЧЕВ

Жизненият път и дейността на Александър Паскалев като книгоиздател и общественик до днес, за съжаление, не са особено популярни. Един от духовните първенци на нацията ни през първите десетилетия на века, другар и съратник на творци като Ив. Вазов, П. Яворов, П. П. Славейков, Н. Лилиев, д-р К. Кръстев, К. Христов и др., той все още не е получил онова обществено признание и почитта, които отдавна заслужава. Едва ли сега е известно на мнозина, че Паскалев е поставил „основи на модерното книгоиздаване“¹ у нас, че той е „един от тези, чиято дейност в областта на книгоиздаването се разви бързо, в размери, непознати за тогавашната съвременност“².

Неговото име наистина е познато от кориците на стотиците му издания в многохиляден тираж — екземпляри, от които нерядко се срещат и досега в много лични и обществени библиотеки, но малко хора знаят нещо повече от това.

А преди да стане прочут столичен книгоиздател Александър Паскалев е бил и народен учител, и борец за социално равенство, един от основателите на туристическото движение, пръв инициатор за изграждането на работнически кооперации в своя роден град Хасково, дарител.

Още в началото на издателската си дейност Паскалев успява да обедини около себе си почти всички майстори на българското слово, да примири и приобщи техните, понякога противоречиви и даже враждебни, художествени и идеологически възгледи и разбирания в името на една възвишена обща цел — доизграждането и развитието на националната ни литературна култура. И затова още тогава неговите народополезни усилия не остават незабелязани. Много скоро в печата се появяват ласкави оценки и поощрения за направеното от амбициозния и културен издател, за бъдещите му планове. А по-късно, когато приносът му вече е налице, Паскалев получава твърде обективна и авторитетна оценка от Георги Караславов, който пръв изтъква безспорните му заслуги на фона на българското книгоиздаване въобще³.

Дълго време след 9. IX. 1944 година по силата на нелепи житейски обстоятелства за Александър Паскалев почти нищо не е писано, като изключим некролозите, отпечатани във вестниците „Работническо дело“ и „Книжарска дума“ след смъртта му.

¹ В. Работническо дело, г. XVIII, бр. 256, 7 ноември 1946 г.

² В. Книжарска дума, г. VIII, бр. 147, 28 юли 1947 г.

³ Сп. Сердика, 1941, кн. 3—4.

Едва през 1974 година Хр. Д. Бръзиков печата една сравнително подробна статия⁴ за живота и делото на Паскалев, която по-късно включва и в книгата си „Български книгоиздатели“⁵. Това е може би първият опит отново да се възкресят заслугите на книгоиздателя.

Почти по същото време в литературния сборник „Кръгзор“ журналистът Георги Каракачанов публикува кратка статия за дружбата между П. К. Яворов и Александър Паскалев⁶.

През 1979 и 1980 г. се появяват още няколко публикации⁷ във връзка със 100-годишнината от рождението на книгоиздателя. В родния му град е организирано скромно тържество.

Кратки статии и бележки за Александър Паскалев има в „Кратка българска енциклопедия“⁸, „Речник на българската литература“⁹, в новата „Енциклопедия България“¹⁰ и в някои други справочни издания. Името му, разбира се, се среща много често и в почти всички спомени за литературни творци от онова време. Но това като че ли е всичко, а то е крайно недостатъчно за увековечаване паметта на този забележителен представител на прогресивната българска интелигенция с големи заслуги за развитието на националната ни култура.

Настоящата статия също в никакъв случай не изчерпва темата за живота и делото на Александър Паскалев, но би било добре, ако тя успее отово да напомни и пробуди интерес към него, да ни помогне да се докоснем, поне до чистотата и примера на неговата личност.

Далеко в миналото на Хасковския край се губят корените на рода, от който произлиза бъдещият книгоиздател. По негови спомени, дедите му по бащина линия са се преселили в Хасково от селата в подножието на родопския връх Аида, но кога е станало това, не се знае. Той си спомня само имената на Хаджи Райчо, на сина му Гочо и снахата Петра, но всичко останало „времето е покрило с мрак“¹¹.

Повече и по-определени са сведенията за Паскал Гочев Х. Райчев (починал около 1867 г.). Той бил търговец, имал дюкян и мелница. Бил един от първите чорбаджии на Хасково. Висок, едър и тежък човек, с твърд и независим характер, той не прекланял глава пред турците, бил непримирим противник и на гръкоманите, които по онова време имали доста силно влияние сред местното население. Неведнъж и два пъти имал остри спречквания с тях. За това свидетелствува Летописната книга на хасковската Държавна мъжка гимназия „Петко Каравелов“, където е отбелязано: „За успеха на училищното дело в Хасково има много да се благодари на видните тогава дейци и водители на българщината в Хасково — Х. Иванчо Минчев и чорбаджи Паскал, които винаги са стояли начело на всяко народополезно и прос-

⁴ В. Литературен фронт, г. XXX, бр. 4, 24 януари 1974 г.

⁵ Бръзиков, Хр. Д. Български книгоиздатели. С., Български писател, 1976.

⁶ Лит. сб. Кръгзор, изд. Клуба на култ. дейци — Хасково, 1974, кн. 1. По-подробно темата за приятелството на Яворов и Паскалев е разгледана в сп. Септември, 1989, кн. 1.

⁷ В. Литературен фронт, г. XXXV, бр. 48, 29 ноември 1979 г. (автор Христо Паскалев), в. Народна култура, г. XXIV, бр. 2, 11 януари 1980 г. (автор Алексей Скворцов), в. АБВ, г. II, бр. 24, 10 юни 1980 г. (автор Христо Паскалев), сп. Родна реч, 1980, кн. 2 (автор Младен Живков), лит. сб. Кръгзор — Хасково, 1979, кн. 2 (автор Борис Колев, който препечатва в по-разширен вариант тази статия и в алманаха Юг — Хасково, 1981 г.).

⁸ Кратка българска енциклопедия. Т. IV. С., БАН, 1967.

⁹ Речник на българската литература. Т. III. С., БАН, 1982.

¹⁰ Енциклопедия България. Т. V. С., БАН, 1986.

¹¹ Спомените на Ал. Паскалев бяха предоставени от сина му Христо.

ветно дело в Хасково и са били като трън в очите на Хасковските гръкомани.¹²

Родолюбивата деятелност на чорбаджи Паскал обаче не била по вкуса на гръцкото духовенство и на турските му покровители. На четири пъти и къщата, и дюкяните на будния и корав българин били подпалвани от тях, но той пак успявал да се възмогне, да отстоява своята българска вяра и родовата си принадлежност. В дух на патриотизъм и свободолюбие чорбаджи Паскал възпитавал и децата си. Първородният му син Михаил¹³, който след смъртта на баща си поел в свои ръце семейните работи, е сред членовете на революционния комитет в Хасково, създаден от Васил Левски през септември 1872 година, и често в къщата му се провеждали заседанията на Комитета.

Заради революционната си дейност през 1875 година, след Старозагорското въстание, Михаил Паскалев е арестуван, осъден и около една година е задържан в „Безистеня“ — затвор в Стара Загора. Малко след излизането си оттам той се сгодява, а през 1877 година се оженва за Амалия х. Петкова, дъщеря на друг виден хасковски първенец.

През същата година е обявена Освободителната война и турците с още по-голяма ярост започват да издевателствуват над българското население. Те арестуват и заточават в Ангора (Анкара) по-будните хасковци — водачи и вдъхновители на скритата и явната съпротива срещу поробителите. Михаил Паскалев също е изпратен на заточение, но за щастие преживява тежките месеци до подписването на Санстефанския мирен договор и се завръща при близките си в Хасково. Той заварва и къщата, и стоката си опустошени, но вродената му енергичност, трудолюбието и ентузиазмът от свободата му вдъхват нови сили и за кратко време той успява да възстанови почти всичко.

След Освобождението Михаил Паскалев участва активно и в обществения живот на своя град като член на хасковския Главен департаментски съвет, общински съветник, член-секретар в Постоянната комисия, училищен настоятел, член на наборната комисия, съдебен заседател, председател на Продоволствената комисия при Хасковския околийски съвет и т. н.

Михаил Паскалев умира през 1893 година. Може би десетина години преди това семейната задруга се разпада. По-малките му братя Атанас, Кирил и Стефан и сестра му Еленка също създават свои семейства и скоро започват да предявяват претенции към дяловете си от родовото наследство. Възникват и конфликти помежду им, особено между снахите и свекървата — строгата и пестелива баба Савка, която с десетилетия надживява съпруга си чорбаджи Паскал. За да не се стигне до пълен разрыв, като дотогавашен глава на семейството, Михаил решава да раздели имуществото. Заедно със своето семейство той напуска „писаните къщи на чорбаджи Шишко Паскал“ и за известно време живеят в „махзалните къщи“. През 1889 година Михаил Паскалев купува къща в бившата турска махала и се премества в нея заедно със съпругата си и децата.

Малкият Александър вече е десетгодишен¹⁴, но все още не ходи на училище, защото на власт са противниците на баща му — „стамболовистите“. Михаил не изпраща сина си при „калпавите бели учители“, а заедно с още няколко от по-заможните русофили наемат уволнения свой съмишленик — учителя Иван Боев, да обучава децата им вкъщи.

¹² Държавен архив — Хасково, фонд 23, оп. 2, а. ед. 47.

¹³ Михаил Паскалев, род. в 1850 г. в Хасково, баща на Ал. Паскалев. Учил в родния си град и в Пловдив при Йоаким Груев. Издавал първия ръкописен вестник в Хасково — „Кавал“.

¹⁴ Александър Паскалев е роден на 7 ноември 1879 година.

Така в първо, второ и трето отделение Александър Паскалев учи при частен учител, а след това с отличен успех завършва Хасковското държавно петокласно училище.

Оскъдни са данните за неговите ученически години, но ръкописните му бележки, както и някои други документи, запазени оттогава, все пак дават представа за мислите и възвълненията на будния и любознателен юноша. „Тогаз аз прочетох най-много външни книги и турнах доста големичка основа на своето образование. Мечтаех за политическо поприще. Учителите искаха да ме пратят със стипендия в руска Семинария и работата беше готова, но аз отказах“ — пише той. А по-нататък си спомня: „В компанията ни влизаха доста момчета, които знаеха по нещичко от марксизма и материализма.“

Събрани из сенчестите места на Градската градина, юношите с „разпалени мозъци“, решени да се борят с всичко „долно, мръсно и несправедливо“, оживено и дръзко коментират неправдите на „настоящия строй“, теглото на потиснатите и угнетените.

В ученическата тетрадка¹⁵ на петокласника Александър Паскалев ще прочетем неговите пътни бележки „От Хасково до Родопите“, в които наред с описанията на природата с разбунтувана съвест и състрадание той описва и мизерното съществуване на селяните в местата, по които е минал.

„Бедните схлупени колиби, окъсаните селяни с изпогорели от слънцето и вятъра лица ми не излязяха от главата. Селяните се мъчат, трудят се, но пак се хранят само със сух хляб. Те работят, но с тази работа те хранят друго. Тяхното производство за препитанието на целий свят се заплаща с осъждането на мъка и мизерия. Те работят, а други ги управляват. Управлението се възнаграждава, а трудът се осъжда. . .“ В тези спонтанни и искрени думи вече съвсем ясно прозират човеколюбивите и прогресивни възгледи на бъдещия убеден социалист.

От ученическите години на Ал. Паскалев в архива на Дома на литературата — Хасково е запазен негов автограф върху първата страница на преведената от Илия Р. Блъсков Гоголева творба „Страшно отмъщение“ (Шумен, 1887), който гласи: „Подарена на ученическата библиотека „Развитие“ от Ал. Паскалев.“ За съжаление точната дата на подаряването не е отбелязана, но и без нея книгата представлява интересен документ, свидетелстващ за една от първите прояви на обществена активност у бедния, но ученолюбив юноша.

През 1897 година, когато завършва пети клас в Хасково, Александър Паскалев вече е свикнал с „бедността и нищетата“, прозрял е несправедливостта на света и социалното неравенство, но жаждата му за наука и повече знания не отслабва, а го обхваща с още по-голяма сила. За да продължи образованието си обаче е трябвало да си осигури финансова издръжка, а това явно не е било по силите на овдовялата му майка.

Тогава Александър Паскалев се обръща с писмо към чичо си Стефан и го моли за подкрепа. Най-младият от синовете на чорбаджи Паскал, завършил право в Швейцария, по онова време е член на Окръжния съд в Пловдив. За голяма радост на младежа Стефан Паскалев любезно се отзовава на молбата на своя племенник и в една отворена карта от 18 юли 1897 година между другото му пише:

„Драгий Александре, получих писмото ти от 5. VII. 1897 г. . . Бързам да отговоря на твърде зрелите ти разсъждения в него. Аз съм решен, ако съм жив, да възпитам всичките си братови чедра както трябва и да им дам надлежното образование, за да могат да живеят поне удовлетворително. . .“¹⁶

¹⁵ Тази тетрадка се съхранява в архива на Дома на литературата в Хасково.

¹⁶ Текстът на писмото е цитиран по спомените на Александър Паскалев.

И така с помощта на своя чичо Александър Паскалев продължава образованието си в Пловдивската гимназия, където завършва шести и седми клас. Точно тогава чичо му е уволнен от съда и вече не е в състояние да го подпомага финансово. Всички роднини съветват младежа да се запише във Военното училище в София, защото там би могъл да завърши с много малко лични разходи, но попаднал вече почти изцяло в плен на социалистическите идеи, той отказва и доброволно поема трудния, но благороден път на народен учител.

През есента на 1899 година Паскалев е назначен на работа в с. Книжовник. След края на учебната година той се завръща в Хасково и от 30 май 1900 година, временно за около двадесет дни до завършване на занятията, е учител в Класното училище.

През това време група ентузиастни, любители на природата от града, основават туристическо дружество „Родопски турист“.

„При избора на настоятелството получих 4—5 гласа по-малко от Иван Боев за председател“ — пише в спомените си Александър Паскалев, който е сред основателите на дружеството и един от най-активните туристи и природолюбители още от своите ученически години. Започнал в Хасково и поощрен в Пловдив от учителя си Карел Шкорпил, той отдавна събира кристали, парчета от различни руди, вкаменелости, цветове и листа на редки растения, които по-късно като студент в София ще предостави на Ботаническия факултет при Университета и ще удиви всички с богатството и разнообразието на своята колекция.

Скоро след основаването на „Родопски турист“ на 20 юли 1900 година четиринадесет от най-запалените му членове предприемат продължителен поход през селата Текето, Корен, Стамболово, Долно Ботево, Лясковец, Пътниково, после по долината на р. Арда през Дарец, Малко Попово, Долно Черковище и обратно за Хасково през Тополово, Тънково, Малък извор и Криво поле. Излетът и преживяванията на туристите по време на двуседмичното им странствуване, както и своите размисли за тежкия живот на селяните, за причините на техните неволи, подробно и увлекателно Александър Паскалев описва в пътните си бележки, озаглавени „От Хасково до Арда“¹⁷.

През есента на 1900 година Паскалев се явява на държавен изпит и получава свидетелство за учителска правоспособност, но явно не успява да намери свободно място, за да учителствува в Хасково.

„Изключая умствените си занятия, скитанието тук-таме, аз се занимавах и с градинарство в двора. В лозето посадих около 30—40 овощия и др. фиданки. Едновременно с това изучавах и земеделието, овощарството, градинарството, скотовъдството, птицевъдството, пчеларството по някои ръководства“ — пише той за тези няколко месеца от живота си.

През месец ноември, на едно от събранията на туристическото дружество, Александър Паскалев прочита пътните си бележки „От Хасково до Арда“, а на 7 януари 1901 година пред Хасковското околийско учителско дружество изнася сказката „Минало и настояще на Българския учителски съюз и значението му за учителството и обществото“.

¹⁷ Това е ръкопис, към който е приложена и рисувана карта на маршрута, по който са минали. Накрая Паскалев саморъчно е отбелязал — „4 август 1900 година“, с пояснение, което гласи: „Настоящите пътни бележки съдържат 40 страници. Могат да се съкратят и достигнат 28 стр.—около 6524 думи. Това за ако би да се напечатат нягде.“ Пояснението вероятно е добавено по-късно, когато Ал. Паскалев е вече опитен издател. Синът му Христо твърдеше, че оригиналът е някъде между книгата му, но при срещата ни не можа да го открие. В личния фонд на Ал. Паскалев в НБКМ—БИА попаднах на ксероксно копие от пътеписа.

На 15 януари същата година той бива „вкаран“ в казармата, за която казва, че е „адът на земята“ и че „несгодите, нравствените и физически мъки в нея са неопишуеми“. На 25 януари е изпратен в София и зачислен в първия випуск на Школата за запасни подпоручици в Княжево.

С мъка дочакал края на военната си служба, през есента на 1902 година Александър Паскалев е отново в родния град. Той става учител в училището на квартал „Овчарски“¹⁸ и освен задълженията си като преподавател с инициативност и старание изпълнява редица обществени ангажменти. За обществени изяви, с които да бъде полезен на хората, Александър Паскалев е мечтал и по-рано, но тогава все още са му липсвали и опит, и повече знания. Още през лятото на 1900 година, „на прага на обществения живот“; той пише: „От доста малък бях с меко и нежно сърце, състрадателен, неегоист, ентузиаст, който силно се въздушевява от доброденствието на човечеството. С такива качества всеки може да стане един прекрасен обществен деятел.“

Скоро младият учител здраво се приобщава към социалдемократическата организация в Хасково, която вече набира сили и активно започва да се включва в общественополитическия живот на града. Целта на все още малцината социалисти е да обединят и поведат младата работническа класа на организирана борба срещу капитала и експлоатацията. За тази цел те основават свое работническо читалище „Просвета“, в което има специализирана библиотека, изнасят се сказки, театрални представления, организират се чествания, а във вечерното училище работниците се ограмотяват. В основата на всичко това са най-дейните членове на Работническата социалдемократическа партия — братята Димитър и Владимир Дамянови, Григор Пасков, д-р Иван Тодоров и не на последно място — твърде начетенният и инициативен учител Александър Паскалев — все още много млад, но спечелил обичта и уважението на другарите си, на хасковските тютюноработници, които не след дълго ще го посочат за свой представител при инспектирането на условията на труд в тютюневите складове на фирмата „Херцог и С-не“. Той за пръв път в Хасково ще състави акт на управата за нарушения при използването на женския и детския труд, въз основа на който покъсно е образувано и углавно дело¹⁹.

Интересно свидетелство за обществената активност на Александър Паскалев ще открием и в една дописка, отпечатана в централния орган на БРСДП, където се казва: „В събота вечер, на 18 т. м., по инициатива на увеселителната комисия при местните работнически дружества и партийната ни организация, се нареди първата среща през тая година с платен вход. Посещението беше извънредно голямо. Театралният салон „Просвета“, клубът ни и дворът между двете здания бяха набъкани с работници и техните семейства. Срещата се откри с една реч от др. Ал. Паскалев, който накъсо, но ясно и хубаво обясни значението на забавленията от този род.“²⁰

Не са малко и данните за сказки, изнасяни от Александър Паскалев в работническото читалище и във вечерното училище към него²¹.

През 1905 година той поема и една друга народополезна инициатива —

¹⁸ Днес ЕСПУ „Паисий Хилендарски“ в Хасково.

¹⁹ В. Социалистическа борба, Хасково, бр. 5, 26 февруари 1906 г.

²⁰ В. Работническа борба, бр. 15, 30 септември 1904 г.

²¹ През есента на 1904 година той говори по темите „Образуването и развитието на земята“ (31 октомври) и „Слънцето и живота“ (11 декември). Във в. „Хасковски общински вестник“ от началото на 1905 година (бр. 23 и 29) е отпечатано „Разпределение на лекциите и предметите при общообразователните курсове“ за месеците януари, февруари и март, където името на Александър Паскалев като лектор също се споменава нееднократно.

създаването на работническа кооперация и откриването на кооперативно-потребителна бакалница към нея²².

В същото време обаче обществената активност и проявите му като социалист не остават незабелязани от училищната инспекция, от властващите партизани, които са раздразнени от тях, от популярността на младия учител и решават да го уволнят. Краят на учебната 1904—1905 година е удобен повод и с решение на училищното настоятелство те изпълняват намеренията си²³.

Предложението за уволнение на Александър Паскалев е утвърдено лично от министър Иван Шишманов²⁴, и то по най-строгия параграф — без право да учителствува където и да било в Княжеството. Но отдавна възмутен от корупцията и лицемерието, царящи сред част от учителството и управляващите народното просвещение, Александър Паскалев вече е решил да се откаже от учителската си професия и уволнението за него даже е „добре дошло“. И все пак като последен дълг пред своята съвест в края на 1905 година той отпечатва едно „Отворено писмо до Старозагорската окръжна училищна инспекция и околийските учителски дружества в Старозагорския окръг“²⁵, в което прави обществено достойно наблюдение за безчестията и подлите постъпки на вече споменатия околийски хасковски училищен

²² В своя втори брой от 16 април 1905 година хасковският вестник „Социалистическа борба“ съобщава, че на едно от последните си събрания социалдемократическата организация в града е разгледала този въпрос и е избрала управителен съвет, който да подготви всичко необходимо, та на 24 април да се свика учредително събрание в салона на работническото читалище „Просвета“. В следващия, трети брой на вестника (2 август 1905 г.) е обявено, че на 14 юли „е отворена вече кооперативна бакалница“, която се помещава в „зданието на Ив. х. Канев до клуба на партията на главната улица“. А почти веднага след това, в четвърти брой на „Социалистическа борба“, е отпечатана подробна статия от Александър Паскалев, озаглавена „Работническите кооперации“. В нея авторът убедително и компетентно разглежда историята на кооперативното движение в света и в България, видовете кооперации според състава и предназначението им, предимствата, които те осигуряват на своите членове и отделя специално внимание на работническите потребителни кооперации. Според него обединени в свои кооперации, работниците биха могли още по-успешно да водят и своята политическа борба дотогава, „докато сегашният несправедлив обществен порядък се окаже съвършено гнил и сломен под напора на новото колективистично общество“. В този вестник, както и в някои спомени на съвременници, се срещат още много данни за дейността на кооперативното потребително дружество „Напред“, на което Ал. Паскалев е един от основателите. Нещо повече, той е член на управата и безплатно поема най-важната длъжност — да отговаря за счетоводството и отчетността.

²³ Съобщение за уволнението на Ал. Паскалев и на учителката Богдана Манолова се появява в хрониката на в. „Хасковски общински вестник“ (бр. 52, 20 август 1905 г.). Малко преди това в. „Социалистическа борба“ отпечатва протестно „Писмо от града“ по този повод, подписано с псевдонима Учител, в което се иронизират старанието и усилията на училищните настоятели и на околийския училищен инспектор Д. Михайлов „да уреждат“ училищата в града, но вместо за тази цел да уволнят мързелите и некадърни учители, уволняват „тия, що честно и добросъвестно са си изпълнявали длъжността, макар и нарочно да бяха изпратени в най-далечното училище с цел да ги ловят в нередовности. . . Тия, що най-много са направили за издигане училището на подобаващата му висота. . . И по какви ли мотиви ще кажете? Само затова, защото са социалисти.“ По-нататък в писмото се съобщава също, че против уволнението на учителите пред Министерството на народното просвещение са протестирали освен двама от училищните настоятели и жителите на Овчарски участък, и управителният комитет на Учителския съюз.

²⁴ По-късно, когато двамата се запознават в София и Паскалев му разказва това, Иван Шишманов е малко смутен, но се измъква остроумно, като казва, че е направил много добре, като е потвърдил уволнението, защото в противен случай България нямало да има един от най-големите си книгоиздатели.

²⁵ „Отвореното писмо“, под което Александър Паскалев се е подписал с истинското си име, е отпечатано в брошура от 10 страници, вероятно в хасковската печатница „Атанас Мазенов“, макар това изрично да не е отбелязано.

инспектор Д. Михайлов, на окръжния инспектор Кожухаров и на техните протежета — учителите К. Калоянов, Кр. Цветков, М. Кючуков, Абаджиев, Н. Михайлов и др.

Според Александър Паскалев „първата съществена досегашна работа на инспекцията е била да пакости на всички по-самостоятелни учители“, а втората — „безогледно да покровителствува ония учители, които са щастливо надарени от естеството си с „високите“ качества безхарактерност, подлост и пр.“

„Друга обществена работа на инспекцията е да нарушава закони и правилници, да не знае граници на своите права“ — продължава по-нататък авторът на писмото и заключава: „Има думата министър Шишманов, под сянката на чието министерствуване така разкошно цъфти и се развива учебното дело в един учебен край. Имат думата и околийските учителски дружества в Старозагорско, досегашни неми свидетели и индиферентни зрители на всичко онова, което ги е обикаляло и задушавало. Те, предполагам, ще имат достатъчно кураж, за да издигнат своя протестиращ глас.“

През есента на 1906 година Александър Паскалев заминава за София, където се записва студент в Юридическия факултет, но много скоро е принуден да напусне Университета и поради липса на финансови средства, а и поради това, че занятията в него за известно време са прекъснати след осириването на княз Фердинанд от студентите при откриването на Народния театър в началото на 1907 година.

Няма преки сведения за това, дали той е участвувал в тази демонстрация, но интересно свидетелство за общественopolитическите му схващания по онова време се откриват в извадките от ръкописа на неговата лекция „Социалистът и селото“, за написването на която, както личи от приложената библиография²⁶, Александър Паскалев се е готвил старателно и задълбочено. Неговите реформаторски схващания за развитието на селското стопанство, за кооперирането на земята и за законодателното поощряване на кооперативните сдружения, за които съдим от писаното, и днес ни поразяват със своята достоверност и с актуалното си звучене.

Следващата 1908 година е преломна в живота и обществената дейност на бившия учител-социалист, защото тогава той основава в София своето книгоиздателство, което за твърде кратко време се превръща в една от най-реномираните издателски фирми на България. „Млад, начетен, културен, с тънък художествен вкус — пише Георги Караславов, — Паскалев скоро се свързал с най-добрите по онова време български писатели. И после добавя: „Книгите, които той издаде още преди тридесет години, си остават образцови.“

И наистина, вечно будният, вечно търсещ и неспокоен дух на младия книгоиздател и неговата инициативност съвсем скоро го издигат до върховете на българската култура и съвсем естествено той намира и заслужава своето място сред духовния елит на нацията ни през първите десетилетия на нашия век. Неговата забележителна прозорливост и новаторските му хрумвания допринасят твърде много за това. Но не на последно място за това допринася и фактът, че на издателската си работа Александър Паскалев гледа не само като на обикновена търговия, а много повече като на една културна мисия. А в онези години подобна позиция е нещо съвсем ново, нещо твърде близко до истинския подвиг.

²⁶ В списъка на посочените 26 отделни труда на български, френски, немски и испански езици, посветени на организирането и развитието на модерното земеделие, и на повече от 20-те статии личат имената на автори като К. Кауцки, Г. Плеханов, Ед. Бернщайн, Д. Благовев, Т. Влайков, Луи Бертран, Парвус и др., които двадесет и седем годишният Ал. Паскалев вече добре е познавал и използвал.

Паскалевото книгоиздателство е „едно от най-културните издателства“²⁷, то се откроява сред останалите със свой облик и собствена твърда издателска политика. Това се потвърждава от много оценки на съвременници. Стилиян Чилингиров например пише: „... Ал. Паскалев, млад и енергичен, тури основа на едно книгоиздателство, което ще остави безспорно трайни следи в развитието на оригиналната ни и преводна литература. Сгрян само от жара на собствения си ентузиазъм сред общата апатия на българския четец, той съумя да нахвърля пред изумените очи на любители на всичко прекрасно редица красиви издания, каквито нашата литература не би могла задълго да притежава. . . Издателството преследва едновременно две задачи, една от друга по-трудни и по-мъчно осъществими. . . : да събере съчиненията на по-видните ни съвременни поети и да даде в превод най-хубавото от чуждата литература. . .“²⁸

Във в. „Пряпорец“ пък ще прочетем: „... Издателството на Ал. Паскалев не само че се закрепил, но даде всички доказателства, че нему е предопределено да изиграе една културна роля в България. Нему предстои и то с похвална енергия върши това — да даде не само в отлични преводи произведенията на най-великите писатели и поети, но все повече да завоюва нашата интелигенция за истинското изкуство и положителните идеи на понапредналите от нас нации. . . Рядкото трудолюбие и хубавият почин на Ал. Паскалев заслужават голямо насърчение и благодарност. . .“²⁹

А това са само част от отзивите, които съвсем не е трудно да открием в периодичния печат от онова време. И наистина още тогава, а и днес, не може да не направи впечатление това, че особено внимание Александър Паскалев обръща на българската литература, защото с болка вижда, че „българската книга досега е заемала 100-степенно място в общественото съзнание, в съзнанието на нашите държавници“, че „за българската книга се е правило твърде малко досега“, че „българският писател не може да очаква да бъде посрещнат така, както се посрещат големите всемирни имена“.³⁰

И сигурно точно това го кара да се заеме с почти непосилната задача да налага и популяризира имената и творчеството на българските писатели, да поощрява творческите им усилия и да ги възнаграждава. Александър Паскалев за пръв път в България рискува и издава много томни събрани съчинения на Любен Каравелов, Христо Ботев, Алеко Константинов, Иван Вазов, Пенчо Славейков, Пейо Яворов, с което утвърждава делото им и до голяма степен успешно допринася те да получат онова признание, на което днес се радват. Освен това Паскалев издава отделни книги на Елин Пелин, Кирил Христов, Антон Страшимиров, Йордан Йовков, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев и на още плеяда български литературни творци, чиито произведения днес са в основата на класическото ни литературно наследство.

Отличното полиграфическо оформление и старателният подбор на материалите правят Паскалевите книги търсени и любими за поколения български читатели, формират вкуса им и техните предпочитания.

Книгите на Пенчо Славейков например до 1910 година са се издавали в съвсем скромния тираж от 300 до 500 екземпляра, а Паскалев издава „На острова на блажените“ и „Кървава песен“ в 4—5 пъти по-голям тираж и за

²⁷ Вж. „Как се книгоиздаваше някога“ — статия от Иван Коюмджиев, в. Литературен фронт, бр. 8, 24 февруари 1977 г.

²⁸ В. България, г. XIV, бр. 46, 14 януари 1912 г.

²⁹ В. Пряпорец, г. XV, бр. 133.

³⁰ Цитатите са от интервю на Ал. Паскалев по случай Деня на книгата, отпечатано във в. Литературен глас, бр. 272, 24 април 1935 г.

кратко време успешно ги разпространява не само у нас, а и в чужбина. Въобще неговите издания скоро стават представителни за цялата българска литература и неслучайно известният немски славист Георг Адам в лично писмо от Берлин на 23 септември 1912 година се обръща с уважение към Александър Паскалев и го моли да му изпрати „Вашите нови издания из областта на българската литература, за да мога да ги земам в внимание в моите отчети „Български писма“³¹.

Освен че издава множество книги от български автори, Александър Паскалев прави немалко и за популяризирането на чуждата литературна класика. Особено ползотворна роля във връзка с това изиграва неговата „Всемирна библиотека“, която още от своето начало си завоюва широка популярност. Тя започва да излиза още през 1910 година и нейният първи номер е драмата на Оскар Уайлд „Саломе“, преведена от П. К. Яворов. Освен него за преводачи в своята библиотека, която пак за пръв път така системно и целенасочено запознава българския читател с редица образци на античната, руската и западноевропейската литератури, амбициозният книгоиздател привлича и почти всички от най-известните и талантиви български творци от онова време — Пенчо Славейков, Кирил Христов, Димчо Дебелянов, Александър Балабанов, д-р Кр. Кръстев, Николай Лилиев, Людмил Стоянов, Теодор Траянов, Димитър Подвързачов и още много други поети, учени и писатели, чиито имена днес произнасяме с уважение и гордост. Повече от 800-те номера на „Всемирна библиотека“ включват образцови за времето си преводи на най-добрите произведения от световната литература. Нейните малки книжки с характерно и запомнящо се оформление на корицата, дело на Александър Божинов, почти винаги се преиздават неколkokратно, а някои от тях достигат и до почти фантастичния за времето си тираж от около 20 000 екземпляра.

С марката на Паскалевото издателство се печатат и библиотеките „Слънчеви лъчи“, „Юношеска библиотека“, „Искри“, „Вечерни часове“, „Съвременен земеделец“, „Балкански въпроси“, много учебници, а през определени периоди от излизането им — и списанията „Съвременна мисъл“, „Златорог“ „Българска мисъл“, „Светулка“, „Детска почивка“, вестниците „Развигор“ „Книжовни новини“ и други периодични издания, на някои от които Паскалев е бил и редактор.

Сама по себе си всяка от тези ярки прояви на книгоиздателската му дейност заслужава самостоятелно и задълбочено изследване, за да получим още по-ярка и точна представа за неговото забележително дело, за приноса му в културния възход на България.

Друга, не по-малко важна и интересна страна от многостранната дейност на Александър Паскалев са и личните му връзки с българските литературни творци, негови съвременници, с които се е срещал и работил. За тези взаимни контакти днес черпим сведения от многобройните писма до него³². Те са буквално стотици и ни разкриват една друга, не толкова афиширана чрез книгите му или в печата заслуга на Александър Паскалев. Имам предвид помощта — и морална, и много повече финансова, която той почти винаги с готовност е оказвал на своите приятели и сътрудници — българските писатели, „рицарите на духа и писаното слово“, — вечно страдащи от нужда и безпаричие. Нерядко неговите хонорари — нещо също не съвсем обичайно още по онова време, — даже и в аванс, и заемите му са спасявали от недоимък и онези, чиито имена вече споменах, а и много други.

И неслучайно в своето писмо до книгоиздателя от 6 април 1912 година от Виена Теодор Траянов ще напише: „Вярвам, ще ми услужите сега,

³¹ НБКМ — БИА, II Г 239.

³² Голяма част от писмата се съхраняват в архивен фонд на негово име в НБКМ, а също и в редица лични фондове на български писатели там, в ЦДИА и другаде.

особено на мене, единствен от писателите ни, комуто не сте услужили парично още в голям мащаб.“³³

Особено близко приятелство свързва Александър Паскалев с Пейо Яворов³⁴. През последните пет години от живота на поета той е не само негов сигурен издател, но и искрен другар, който не го изоставя и в най-трудните дни. За дългото си приятелство с Паскалев и за помощта, която винаги е получавал от него, Яворов топло и сърдечно му благодари в едно от предсмъртните си писма. Много обич и преклонение пред изгубения приятел — „големия човек, гражданин, българин и писател — литературната надежда на тогавашната България“ — има и в печатаните спомени на книгоиздателя за дружбата му с Яворов.

Александър Паскалев ни е оставил и свои спомени за срещите и връзките си с Иван Вазов и Пенчо Славейков. Интересна и близка е и дружбата му с Кирил Христов³⁵, с Елин Пелин, Александър Спасов, д-р Кр. Кръстев, Иван Карановски, Михаил Кремен, Димитър Подвързачов, Константин Константинов и др.

Важен етап от гражданската биография на книгоиздателя е участието му като запасен офицер — ротен командир в 51 пехотен полк на Осма Тунджанска дивизия във войните през 1912—1918 година. За проявен героизъм при обсадата на Одрин по време на Балканската война той е отличен с орден за храброст, а по-късно Иван Вазов му посвещава стихотворението си „България гледа“ от сборката „Под гърма на победите“. Макар и мобилизиран, Александър Паскалев е в непрекъсната писмена връзка с повечето от близките си сътрудници и с нетърпение очаква края на войната, за да възобнови и още повече да активизира книгоиздателската си работа. Благодарение на вродената си инициативност, на организаторския си талант и на своята твърда воля той успява да стори това.

„Дейността в книгоиздателството беше във възход въпреки народната катастрофа в Съюзническата война и унижителния Букурещки договор за мир — пише Г. Любенов³⁶. — Униние в средата на тружениците с перо около книгоиздателството не се чувстваше. Напротив, като че ли се заработи с по-голямо усърдие, а личните дразги отстъпиха място на по-голяма търпимост и по-висока идейност. Чувстваше се общо приятелската атмосфера, а между отделни сътрудници — и тясна приятелска дружба.“

И точно тогава, няколко години след войните, при смяната на правописа от тогавашния министър на народното просвещение Стоян Омарчевски, на Паскалевото книгоиздателство е нанесен много тежък удар. Александър Паскалев издавал почти всички учебни пособия за училищата в България и тъй като това се смятало за твърда поръчка, за сигурно приходно перо, той отпечатвал предварително в твърде голям тираж всички учебници и ги оставял на склад до началото на съответната учебна година. С неочакваната смяна на правописа обаче Министерството излиза с предписание учебните занятия да се водят само по учебници с новия правопис и складираните у Паскалев издания се оказват купища ненужна хартия. Разходите, вложени в тях, водят до милиони левове дефицит, който няма как да бъде възстановен.

Паскалев е принуден веднага да преустанови строежа на нова сграда за своето издателство на пл. „Славейков“, в която също авансово е вложил

³³ НБКМ — БИА, II Г 435.

³⁴ Вж. бел. 6.

³⁵ Вж. алм. Хоризонт — Стара Загора, 1987, кн. 4.

³⁶ Любенов, Г. Иван Вазов и един юноша. Спомени. С., Български писател, 1959.

голяма част от капиталите си, и да се откаже от широкомащабните си бъдещи планове. С мъка и с цената на много дългове той успява все пак да продължи съществуването на книгоиздателството, но то вече не е онова силно и печелившо предприятие от миналото. И точно тогава, когато и самият издател, и издателството му са почти пред фалит, Александър Паскалев пак е готов да помага на изпадналите в нужда български писатели. Верен на своите прогресивни, социалистически и демократични убеждения, той например веднага се отзовава на писмото на Людмил Стоянов от 21 ноември 1939 година, когато писателят заедно със съпругата си живее твърде мизерно в Пазарджик. „Прочетох статията ти в „Златорог“³⁷ — много е интересна — четем в това писмо. — Тя ме подсети за твоята стара отзивчивост към съдбата на писателите. Тъй като нашата съдба тук е много нерадостна, припомням ти обещанието си и за превода, и за продадените книги, и те моля да ни изпратиш поне 1000 лева още.“³⁸

Надеждата на Людмил Стоянов за материална подкрепа сигурно не е останала без последствия, защото много по-късно, когато вече е директор на Института по литература при БАН, той ще напише: „Като издател Паскалев провеждаше такава издателска политика, която отговаряше на демократическите традиции на нашата литература. Не беше издател-спекулант, отнасяше се сериозно към литературата като възпитателка на обществото. Той издаваше Иван Вазов, Христо Ботев, Алеко Константинов, Пушкин, Лермонтов, Гогол и други автори, с които помагаше на развитието на правилен вкус към истинско и сериозно четиво, особено у младежта. Би било неправилно да не се признават тия негови заслуги и да не му се отдаде заслуженото, като се има предвид, че покрай това той е подпомагал редица наши писатели, които в обстановката на фашистката диктатура и незаинтересоваността на фашизма към културното развитие изнемогваха и не можеха да свържат двата края, просто бедствуваха. Той ги използваше като преводачи.“³⁹

Към това може да се прибавят и думите на Христо Радевски, който като главен секретар на СБП през 1954 година свидетелствува: „Александър Паскалев през време на фашизма беше близък на нашите прогресивни писатели, подпомагаше ги сериозно, като издаваше техни произведения или като им възлагаше преводи“⁴⁰ и припомня заслугите му за издаването и разпространението на „ценната, прогресивна художествена литература в България в течение на близо 40 години“.

В крайна сметка обаче, поради „невъзможност, бедност, напреднала възраст и болест“, както пише в едно свое заявление до председателя на Народното събрание през 1943 година, Александър Паскалев прекратява своята работа. В заявлението той моли да му бъдат опростени всички данъци в името на онова, което е направил за развитието на българската книга: „Затая си дейност не искам награда — пише той, — а само към края на трудния си живот, когато нямам и не чакам за препитанието си от работа или спестени суми, да не бъда угнетяван в искане на данъци, които не мога да платя и които държавата не ще получи никога.“⁴¹

Така трагично и без надежда завършва делото си книгоиздателят Александър Паскалев — личност с широка култура, с усет към книжнина и пое-

³⁷ Става дума за статията на Ал. Паскалев „Дружба с Яворов“, отпечатана в сп. Златорог, 1939, кн. 8.

³⁸ НБКМ — БИА II Г 433.

³⁹ Копие от този документ, подписан от Л. Стоянов, се съхранява в архива на Дома на литературата в Хасково.

⁴⁰ Копие от документа се съхранява в архива на Дома на литературата в Хасково.

⁴¹ Това заявление, написано саморъчно от Ал. Паскалев, се съхранява в архива на Дома на литературата в Хасково.

зия, истински меценат, поставил си за цел да направи българската книга достоен представител на нашата културна мисъл. Човек, винаги готов „да пожертвува материалните си интереси за сметка и на най-малката културна придобивка и проява“, както е казано във вече цитираната книга на Георги Любенов.

Но ето че материалните дългове, натрупани в благородния му път, в усилията за разцвета на българската книжовна култура, безпощадно надделяват над духовните върхове, завоювани от него, и буржоазната държава не намира достатъчно основания да му ги опрости. Чистите и възторжени пориви на Александър Паскалев — прогресивния книгоиздател-идеалист — и заслугите му за културния възход на нацията ни не значат почти нищо в суровото време, в което живее той.

Преди да стигнем и до края на житейския път на този многозаслужил българин, който е не по-малко тъжен и нелеп, струва ми се, че трябва да отбележим още два важни момента от неговата общественополезна дейност, защото те също допълват облика му на личност с гражданско съзнание, с благородни пориви и новаторски инициативи.

За това, че Александър Паскалев дарява на Ботаническия факултет при Софийския университет своята твърде богата колекция от растителни видове, минерали и вкаменелости, вече се спомена, но много по-значимо и с още по-голям обществен резонанс е дарението, което той прави на XXVII редовен и юбилеен конгрес на Българския учителски съюз в София. Сам деец на народната просвета, вместо похвални думи или пожелания към представителите на българското учителство в своето делово и кратко изказване пред конгреса на 19 юли 1925 година Александър Паскалев обявява: „Първо. Подарявам сумата 20 000 лева за фонда „Санаториум“ при Българския учителски съюз. Второ. По два подвързани екземпляра от всички налични книги на издателството, за библиотеката на санаториума. Трето. 20% от печалбата през течение на 3 години — за най-разпространените учебници на издателството — на фонда „Санаториум“, съгласно подробното писмо, което се предава на управителния комитет на БУС.“⁴² От името на своето книгоиздателство той връчва и специален поздравителен адрес до Досю Негенцов, пръв и несменяем дотогава председател на съюза.

Освен като учител и народен просветител, като социалист, основател и организатор на туристическото и кооперативното движение у нас, дарител и книгоиздател Александър Паскалев има и една друга, много важна, но почти забравена заслуга. Той е един от основателите на Дружеството на вестникарските настоятели в България през 1908 година, което за пръв път у нас организирано поема разпространението на периодичните издания в цялата страна. По-късно, през 1914 година, това дружество прераства в командитно дружество за разпространение на вестниците и списанията в България — „Курierer“⁴³.

С всичко казано дотук, макар и накратко, се опитам да маркирам най-важното от гражданската биография на Александър Паскалев, който в края на жизнения си път се усамотява в село Нова Надежда край Хасково. Уважаван и почитан в най-добрите години от живота си, след 1943 година той

⁴² Вж. „Юбилеен конгрес на Българския учителски съюз“, С., БУС, 1925.

⁴³ До 1914 година Паскалев е неизменно в ръководството на Дружеството, но едно от изискванията на новоприетия устав става това, че акционерите нямат право да притежават собствени издания. Така че той излиза от управата на „Курierer“, но на негово място постъпва брат му Димитър, който работи там до 1934 година. Тогава това дружество прекратява дейността си и функциите му поема новосъздадената агенция за разпространение на печата „Стрела“.

живее сам, изоставен и недооценен по достойнство. Но въпреки това и до днес в селото е жив споменът за добрината и отзывчивостта му, за неговата готовност да помага според силите си, да бъде в услуга на другите.

Той с радост посреща деветосептемврийската победа в Нова Надежда и с открито сърце приема демократичните промени в изграждането на новия живот. В „Книга за сказките, рефератите и др.“ на Народното читалище „Пробуда“⁴⁴ в селото неведнъж ще срещнем името му като лектор в Народния университет през зимата на 1946 година. Макар и вече надхвърлил 60-те години, той не изневерява на своята любознателност и на енергията, с които винаги се е отличавал. На 19 януари например изнася в читалището сказка на тема „Водоснабдяването на с. Надежда“. В коментара към тази проява в книгата е отбелязано: „Сказката бе изнесена с голяма вещина, като направи исторически преглед на биологичното устройство на земните пластове и пропускливостта на водата.“

На 2 февруари пък било устроено „събеседване“, на което „учителят Господин Након, Йордан Георгиев и Александър Паскалев повдигнаха въпроса за взаимопомощта у българите“. Четири дни по-късно — на 6 февруари — Александър Паскалев говори по темата „Причини за конфликтите в Европа“, а на 23 февруари — за „Историята на с. Надежда“.

През онези години жителите на селото започват да изоставят или да рушат своите къщи, за да си построят нови в района на днешното селище, създадено малко по-на север и по-близо до жп гарата. Като самотен пришелец Александър Паскалев остава да живее почти сам в старото село и през студената есен на 1946 година се простудява и заболява от бронхопневмония. След няколко дни, прекарани с висока температура и без спешно налагащото се лечение, той все пак е изпратен от местния фелдшер в Хасковската болница, защото в Нова Надежда е било невъзможно да бъде излекуван.

Не се знае кога точно е станало това и колко дни Паскалев е преживял в болницата, но, както личи от смъртния акт номер 496 от 22 ноември 1946 година, на 31 октомври в 8 часа сутринта той е починал в хасковската държавна първостепенна болница⁴⁵.

Научила за смъртта, сродница на Александър Паскалев от Хасково веднага телеграфира в София и на другия ден пристигат съпругата и синът му, които заедно с неколцина роднини и познати от родния град мълчаливо съпровождат тленните останки до гробищата в местността „Кенана“. Там, където отдавна почиват и дедите на книгоиздателя. За съжаление както техните гробове, така и неговото вечно жилище днес са неизвестни. Но името му, неговото дело и яркият пример, който остава с всеотдайността, трудолюбието, ентузиазма и обичта си към българската книга, не бива да бъдат забравени.

⁴⁴ Книгата се съхранява в Държавен архив — Хасково.

⁴⁵ Актът е съставен въз основа на Свидетелство за умирање № 4022 от 2 ноември 1946 година от Общинския народен съвет — Хасково.